

XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA ESKİŞEHİR

Yrd. Doç. Dr. Zafer KOYLU*

ÖZET

XIX. Yüzyılda küçük ve bakımsız kaza düzeyinde olan Eskişehir, ağırlıklı olarak tarım, hayvancılık ve kısmen de madencilik (Lületaşı) ile uğraşmaktaydı. Demiryolunun kente ulaşması ticarî hayatı canlandırmakla birlikte, kentin stratejik önemini de artırdı. XX.yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşen I. Dünya Savaşı ve sonrasında imzalanan Mondros Mütarekesi ile İngilizler bu öneminden dolayı Eskişehir istasyonunu işgal etti.

Kentin Millî Mücadele'den yana tavır koyması ve Kuvâ-yı Milliye örgütlenmesinin tamamlanmasıyla verilen kesin uyarı (ultiatom) ile İngilizler geri çekilmek zorunda kaldı. Bunun üzerine kent Yunanlılar tarafından fiilen işgal edildi. 1 yıl, 1 ay, 14 gün süren yunan işgali Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması ile sona erdi. Ancak Yunanlılar çekilirken bütün Batı Anadolu'da olduğu gibi Eskişehir'i de tam bir harabeye çevirmişlerdi. Mustafa Kemal Atatürk'ün de Millî Mücadele dönemindeki katkılarını övgüyle söz ettiği Eskişehir, TBMM ve Cumhuriyet Hükümetlerinin aldığı tedbirlerle eğitim, tarım, sanayi, ticaret ve bankacılık alanlarında küllerinden yeniden doğmayı başardı.

Anahtar Kelimeler: Millî Mücadele, Eskişehir, Lületaşı, Bankacılık, Batı Anadolu.

ESKİŞEHİR AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

ABSTRACT

Eskisehir, a miserable town and a *kaza* district in the 19th century, was the center of the activities of agriculture, husbandry and, to a certain extent, mining. With the arrival of the railway route to the town, Eskisehir became strategically important on the one hand, and prospered commercially, on the other hand. This was the major reason behind the English occupation of the railway station of the town in comply with the stipulations of the Armstice of Moudros signed after World War.

* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

The English had to withdraw from the town in the face of the support given to the national resistance in the area and the ensuing ultimatum of the national side following the formation of the national forces. Thereupon the Greeks occupied Eskişehir, which brought the town under Greek control for one year, one month and 14 days before it came to an end by the Turkish victory in the national war of independence. But the Greeks did not abstain from devastating the town before they evacuated it, as they did throughout the rest of Western Anatolia. Eskişehir, which was praised by Mustafa Kemal Atatürk due to the support it gave to the national resistance, has re-born from its ashes and enjoyed a revival in the fields of education, agriculture, industry, commerce and banking thanks to the measures taken by the Turkish National Assembly and its governments.

Key Words: National War For Independence, Eskişehir, Meerschaum, Banking, Western Anatolia.

GİRİŞ

Eskişehir ile ilgili arkeolojik çalışmalar kentin yerleşim tarihinin paleolitik dönemlere kadar uzandığını göstermektedir¹. Kaynaklara göre, Eskişehir'in adındaki "Eski" kelimesi antik çağlardan beri var olan kalıntıların çokluğundan ileri gelmektedir². Selçuklular kentin sınırları içerisinde bulunan prehistorik dönemden beri var olan kalıntılar ve ayrıca Hellenistik dönemden başlayarak Roma ve Bizans³ dönemlerinde "Dorilaion" olarak anılan kentin izlerinin çokluğundan dolayı "Eskişehir" demişlerdi.⁴

KENTİN SOSYAL DURUMU

Yerel Yönetim

Eskişehir, Selçuklular zamanında Türklerin Bizanslılarla Barış İçinde birlikte yaşadığı bir uç kenti olarak dikkat çekmektedir. 1250'den sonra

¹ Besim Darkot, "Eskişehir", **İslam Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1964, s.384.

² Gaye Ertin, **Eskişehir Kentinde Yerleşmenin Evrimi**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1994, s.11.

³ "Eskişehir", **Yurt Ansiklopedisi**, c.4, Anakra:1968,s.2834; Yusuf Oğuzoğlu-Feridun Emecan, "Eskişehir", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1995,s.398.

⁴ Celal İnce, **Eskişehir Çevre İncelemesi**, İstanbul 1969,s.58.

kentte Türk yerleşmesinde önemli bir artış görüldü. 1262’de burada vali olan Cacaoğlu Nureddin Bey gelişmeyi ve nüfus artışını göz önüne alarak imar faaliyetine girişerek yeni bir cami, han ve dükkânlar yaptırdı⁵.

Kent daha sonra Osmanlı Devleti’nin ilk sancak merkezi oldu. Kısa süre sonra Bursa’nın başkent olması üzerine önemini kaybetti. Evliya Çelebi ve Kâtip Çelebi birbirine benzer övücü cümlelerle kentten söz ederken Ilıca mevkiine dikkat çekmekte, fakat burasının Bursa kaplıcaları kadar görkemli olmadığını belirtmektedirler⁶. XVI. yüzyıl kaynaklarından kentin sekiz mahallesi olduğunu öğrenmekteyiz.

Eskişehir’e ait tek minyatür 26 Aralık 1536’da Nasühü’s Silahi’nin (Matrakçı) minyatürü Kanuni Sultan Süleyman’la birlikte gittiği Irak Seferi dönüşünde, ordu Eskişehir’in Ilıca alanında konakladığı sırada çizdiği minyatürdür. Minyatürde bugün hâlâ ayakta olan yapıları tespit etmek mümkündür⁷.

17. yüzyılda Eskişehir, ülkenin genel durumuna paralel olarak gitgide içine kapalı ve fakir bir kent haline gelmiştir. Çevreyi haraca bağlayan Kürd Ali gibi eşkıyalar şehir halkına zor günler yaşatmıştır⁸.

Ülkede belediyeler oluşunca, Eskişehir idarî olarak 19. yüzyılın ilk yarısında, Hüdavendigâr eyaletinin kazalarından Bilecik kaymakamlığına bağlandı⁹. 1864 Vilayet Nizamnamesi nin yürürlüğe girmesinden sonrada bu durum değişmedi ve Eskişehir, 1867 yılında yeni kurulan Hüdavendigâr vilayetinin Kütahya sancağına bağlı bir kaza oldu¹⁰.

⁵ 1262’de Eskişehir’de vali olarak bulunan Cacaoğlu Nureddin 1272’de bir vakfiye düzenlemiştir. (Vakfiye için bkz. Ahmet Temir, **Kırşehir Emiri Cacaoğlu Nureddin’in 1272 tarihli Arapça Moğolca Vakfiyesi**, Ankara 1989, s.97,202). Buna göre Eskişehir’de bulunan 17 mescit ve 2 zaviyeyi tamir ettiren vali yeni bir cami yaptırmış ve caminin yanında faaliyete geçen hanın ve çarşıdaki dükkanların gelirini cami ve mescitlere vakıf yapmıştır.

⁶ Evliya Çelebi, **Seyahatname**, İstanbul 1314, c. III, s. 12 ve devamı. Katip Çelebi, **Cihan-nüma**, İstanbul, 1144, s. 631-633.

⁷ 16. yüzyılda Eskişehir hakkında bkz. Halime Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı**, İstanbul 1992, s. 45 ve devamı. Nasuhü’s Silahi (Matrakçı), **Beyanı-ı Menazil-i Sefer-i Irak-ıkeyn**, Ankara, 1976, 109 B.

⁸ Kürd Ali özellikle hamamları basıp kadınları kaldırdığı için dehşet saçıyordu. (**Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühime Defteri, No.73, s. 125, 174, 420 ve 586**)

⁹ **Orta Mahalle ve Paşa Mahallesi Temettuat Defterleri, TMT,7840 ; TMT, 7838**

¹⁰ 19. yüzyılda kurulan yeni eyalet teşkilatı hakkında bkz. Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, İstanbul: 1983, c. II. s. 76; Musa Cadırcı, “Tanzimatın İlanı Sırasında Türkiye’de Yönetim (1826-1839)” **Bellekten**, s. 1115-1240, Ankara 1988; Musa Çadırcı, “Türkiye’de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme”, **Bellekten**, c. XXXIV (1970), s. 409-420 ; Yusuf Oğuzoğlu-Feridun Emecan, “Eskişehir ” **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c.XI, İstanbul 1995, s.401.

Yeni idari düzenlemeye göre 1871 yılında Tevfik Efendi kazaya ilk kaymakam olarak tayin edildi. Sabit Efendi belediye başkanı oldu. Belediye Meclisinin üyeleri ise Eskişehir'in ileri gelenlerinden oluşuyordu:

Veli Ağa, İsmail Bey, Hacı Çakır Ağa, Agop Ağa gibi¹¹.

1885'de belediye ve kaymakamlığa bağlı çalışan memur sayısında artış gözlenmektedir¹². İdarî yapıdaki yeni düzenlemeler kentte kendisi hissettirmiş, inşaat sektörü canlanmıştır. Yeni oluşturulan memurluklar arasında Reji memuru gibi memurluklar ta bulunuyordu. Memurlar içinde azımsanmayacak sayıda Müslüman olmayan memur da vardı.

Mehmed Reşid Bey 1900 yılında kaymakam olarak Eskişehir'e geldiğinde kaymakamlıkta ve belediyede çok sayıda gayrimüslim memur olduğunu gördü. Hambo Efendi, Rum Metropoliti Kili Yorgi Efendi, Hosep Efendi, Maviros Ağa gibi. Bu sırada Damat Beyzade Nuri Bey belediye başkanı idi¹³.

Demiryolunun¹⁴ kente ulaşması ile birlikte Eskişehir'in stratejik önemi arttı¹⁵. 1914 yılında yapılan idarî düzenleme sırasında Eskişehir sosyal ve ekonomik gelişme göz önüne alınarak sancak merkezi haline getirildi. 30 Aralık 1914'te bağımsız bir mutasarrıflık oldu¹⁶.

¹¹ **Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr 1287**, s. 88. Ayrıca diğer belediye başkanları için bkz. İhsan Güneş-Kemal Yakut, **Osmanlıdan Cumhuriyet'e Eskişehir (1840-1923)**, TC. Anadolu Üniversitesi Yayınları: No.1724, Edebiyat Fakültesi Yayınları: No. 25, Eskişehir 2007, s.18-19.

¹² **Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr, 1302**, s.300.

¹³ **Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr, 1315**, s. 226 vd. Halime Doğru "XX. Yüzyıla girerken Eskişehir'de Kaza ve Belediye Yönetimi ile Nüfus Hareketi", **Anadolu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi**, c. 2, s. 1, Eskişehir 1989, s. 183 – 223. Bu makale ile ilgili eleştirel bir bakış için bkz. Güneş- Yakut, a.g.e., s.17, (dipnot 68)

¹⁴ Demiryollarının Osmanlı Devletinde yapımı, borçlanmalar vs ile ilgili bkz.Edward Mead Earle, **Bağdat Demiryolu Savaşı**, (Çev: Kasım Yargıcı), Milliyet Yayınları, İstanbul 1972; Donald Quataert, **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)**, (Çev. Sabri Tekay), Yurt Yayınları, Ankara 1987; Donald Quataert, " 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryolları " **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985; **Osmalı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950**, (Derleyenler: D. Quataert-E.J. Zürcher), (Çev. Cahide Ekiz), İletişim Yayınları, İstanbul 1988; Vahdettin Engin, **Rumeli Demiryolları**, Eren Yayınları, İstanbul 1993; Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, (3. Baskı), Savaş Yayınları, Ankara 1982; Lothar Rothaman, **Berlin-Bağdat, Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi**, (Haz: Ragıp Zarakolu), Belge Yayınları, İstanbul:1982; Murat Özyüksel, **Anadolu ve Bağdat Demiryolları**, Arba Yayınları, İstanbul 1988.

¹⁵ İstanbul-Eskişehir Tren seferleri 19 Haziran 1892 de başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayla Efe, **Eskişehir Demiryolu**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 1998, s.53.

¹⁶ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) İrade-i Dahiliye, 19 Cemaziyevvel 1330 ; Eskişehir Meclis-i Umumiye-i Liva**, Eskişehir 1332.

Bu nedenle, I. Dünya Savaşı sırasında padişahın ve hükümetin geçici olarak İstanbul'dan Eskişehir'e taşınması düşünüldü. Padişah ve yakın çevresi için kentte uygun konutlar hazırlandı. Ancak Çanakkale Cephesi'ndeki savaşın başarıyla sonuçlanması üzerine bu girişim sonuçsuz kaldı¹⁷.

Eskişehir Sancağı kurulduktan sonra, girişimci bir kişiliğe sahip olan Zekai Bey ilk mutasarrıf olarak kente geldi. İttihat ve Terakki üyelerinden olan Zekai Bey İttihat ve Terakki'nin çalışmalarına uygun çalışmalar yaptı ve Eskişehir'de görev yaparken 1918'de Eskişehir Çiftçi Bankası'nın kuruluşunda faal rol oynadı. Daha sonra göreve gelen Mutasarrıf Sami Bey ve Hilmi Bey ise itilafçılarla paralel hareket ettiler. Nitekim 4 Ekim 1919'da Hilmi Bey öldürüldü¹⁸.

Nüfus

Kentin nüfus hareketini incelemek için istatistikî bilgi gerekmektedir. Ne yazık ki bu konuda yeterli veri yoktur. Osmanlı Devleti'nde ilk nüfus sayımı II. Mahmud zamanında 1831 yılında yapıldı¹⁹. O tarihte henüz sancak olan Eskişehir kaza ve nahiyeleri ile birlikte sayıldı. Kentte askerlik çağında olup, vergi verebilecek durumda olan 6.754 kişi kayda geçirildi. Bu sayının hane olarak değerlendirilmesi de olanaksızdır, çünkü bir hanede her zaman birden fazla erkek bulunma olasılığı vardır. İyimsen bir görüşle yaklaşık kent nüfusunu bulmak için iki kat sayısını kullanırsak $6.754 \times 2 = 12.508$ sayısını bulabiliriz²⁰.

Eskişehir ve çevresi 1843 tarihinden itibaren göç almaya başlamıştır. 1843 tarihli irade ile Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda önemli rol oynayan Kayı Boyu'nun Karakeçili Aşireti, Hüdavendigâr vilayetine iskân edildi. Bunlardan 400 hane Eskişehir kazasında 15 köye yerleştirildi. Ancak kırsal kesimde yaşamaya alışkın oldukları için genelde kente gelmediler²¹.

¹⁷ Cumhuriyetin 15. Yılında Eskişehir, İstanbul 1938, s.32; Ali Fuad Türkgeldi, **Görüp İştittiklerim**, TTK, Ankara 1987, s.117.

¹⁸ Güneş-Yakut, a.g.e., s. 170-177; Gothard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, Ankara:1970, s.68; Ali Sarıkoyuncu-Selahattin Önder-Mesut Erşan, **Milli Mücadelede Eskişehir**, Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2002, s.39-42.

¹⁹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı**, Ankara 1943, s.8 vd.

²⁰ Ömer Lütfi Barkan, " Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi ", **Türkiyat Mecmuası**, c.X, İstanbul 1953, s. 9. Osmanlı hanesini ortalama 5 kişi kabul etmiştir; Nejat Göyünç, " Hane Deyimi Hakkında ", **İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi**, S.32, İstanbul 1979, s.331-348. Savaş, göç ve salgın hastalık dönemlerinde bu katsayının 2 ye kadar düştüğünü belirtmektedir.

²¹ Güneş-Yakut, a.g.e., s.29.

1877–78 Osmanlı – Rus savaşındaki yenilgiden sonra Müslümanlar orda buldukları yerleri boşaltarak Anadolu'ya geldiler. Bunların bir bölümü Eskişehir'e yerleşti. Balkan ve I. Dünya Savaşı sırasında da göçmenler için burası çekiciliğini korudu. Kentte adeta nüfus patlaması yaşandı²². Odunpazarı semtindeki mahallelerle sınırlı olan kent bu kadar nüfusu barındıramayınca Kırım ve Rumeli göçmenleri Porsuk Çayı'nın sol yakasına kurulan yeni mahallelere yerleştirildi. Daha sonra Balkanlar'dan gelen göçmenler de bu mahallelere yerleştirildi²³.

20. Yüzyılın Başında Eskişehir'deki Gelişmeler

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında Eskişehir'i toplumsal ve ekonomik açıdan en fazla etkileyen olay demiryolunun Eskişehir'e ulaşması ve buradan Konya ve Ankara'ya doğru devam etmesi olmuştur. Haydarpaşa'dan gelen ilk tren 19 Haziran 1892'de Eskişehir istasyonuna ulaşmıştır²⁴. Kurulan Cer Atölyesi çok sayıda Eskişehirliye iş alanı açmış, buradan yetişen gençler daha sonra yeni kurulan fabrikalarda yetişmiş eleman olarak çalışmışlardır.

1895'te bütün ülkede görülen kolera salgını Eskişehir'de de kendini hissettirmiştir. Ölümler birbirini takip etmeye başlamıştır. Nüfus artışı, sağlıksız koşullar ve kısmen halkın korunma tedbirlerine dikkat etmemesi bunun başlıca nedeniydi. Eskişehir'e tayin edilen Dr. Bronkovski Paşa ve Dr. Rasim Efendi²⁵ hastalığı tedavi ve halkı bilinçlendirmek için büyük çaba sarf etmişler fakat başarılı olamamışlardı. Sonunda İstanbul hükümeti küçük çaplı karantina uygulanmaya başlamıştı. İlk aşamada Eskişehir'e yapılan posta ve tren seferleri durduruldu. Daha sonra kente giriş-çıkışlar kontrollü bir hale getirildi²⁶.

Hastalıklara ve göçe rağmen kentin gelişmesi devam ediyordu. 1912 yılında kente gelen Mehmet Ziya gördüklerini anlatırken Eskişehir'de 25 cami, 7 mescit, 14 medrese, 4 kilise, 24 han, 4 kaplıca olmak üzere 6 hamam,

²² Necdet Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Bir Bakış", **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**, c.XV, No: 1-4, s.2 vd ; Mirza Bala, "Çerkesler", **İslam Ansiklopedisi**, c.3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, s. 384.

²³ **Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr, 1313**, s.290.

²⁴ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Hususiye**, Genel No. 247, Hususi No: 93, 26 Zilkade 1312. **İrade-i Hususiye**, Genel No 111, Özel No. 10, Şevval 1311 / 1895. **Sabah**, 15 Haziran 1308 / 1892.

²⁵ **B.O.A , Sıhhiye İradeleri** No 1484, s.2. B. O. A., İrade – i Hususiye No 1078, s. 74.

²⁶ **B.O.A. İrade-i Hususiye** No 1122 s. 144.

61 kahvehane, 17 okul, 500 dükkân ve mağaza, 3 resmî daire ve Kurşunlu Camii külliyesi içinde bir Mevlevihane bulunduğunu yazmıştır. Ayrıca o sırada kentin çeşitli yerlerinde 50 adet çeşme yapılması için çalışmalar devam ediyordu²⁷.

1909 yılında Eskişehir’de büyük bir sel felaketi oldu²⁸. Porsuk çayı üzerinde baraj yapılıncaya kadar benzer sel felaketleri Eskişehir için sorun yaratmaya devam etti.

1908 yılında Meşrutiyetin yeniden ilanı Eskişehir’de büyük şenliklerle kutlandı. Kısa bir süre sonra Eskişehir’de de İttihat ve Terakki’nin karşısında Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurulma çalışmaları başladı. Zeytunzade Tefik Bey’in yönlendirmesiyle Eskişehir’de Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın bir şubesi açıldı ve 3-4 bin kişi üye olarak kaydedildi²⁹. Zeytunzade ve Tefik Bey’in gayretine rağmen Hürriyet ve İtilaf Fırkası kent merkezinde 1912 seçimini kaybetti.

1912 yılında yaşanan siyasî çalkantılar kentin ekonomisini olumsuz yönde etkiledi. Eskişehir Ticaret Borsası işlemez hale geldi. Ancak durumdan haberdar olan hükümet müdahale edince Ticaret Borsası çalışmalarını düzenli şekilde sürdürebildi³⁰.

I. Dünya Savaşı sırasında bütün olumsuz koşullara rağmen kentte bazı binaların yapılmasına öncelik verildi. Bu dönem içinde en önemli girişim Eskişehir Gureba hastanesi’nin yapımı idi³¹.

Hastane yapımı için ayrılan ödenek kısa zamanda bitince bina eski Eskişehir mebusu Nail Bey’in başışı ve sancak meclis üyesi Şeyh Nuri Efendi’nin önerisi ile lületaş, kereste ve kil üzerine konan ek vergiden elde edilenle gelikle tamamlanabildi.

²⁷ **Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr 1316**, s. 346; Mehmet Ziya, **Bursa’dan Konya’ya Seyahat**, İstanbul 1912, s. 188; **B.O.A. İrade-i Dahiliye** No 5007, 1031, s. 27, 25.

²⁸ **B.O.A. İrade-i Hususiye** No 230, s. 2.

²⁹ Hürriyet ve İtilaf Fırkası hakkında bkz. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasi Partiler**, c. I, İstanbul 1988, s. 27. İhsan Güneş, “1912 Seçimi ve Eskişehir’de Meydana Gelen Olaylar”, **Belleten**, c. LVI, Ağustos 1992, s. 216; Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası**, Dergah Yayınları, İstanbul 1990.

³⁰ **B.O.A. Dahiliye Nezareti, İdare Kalemi**, No 2472, 112-1,3. Mehakim-i Nizamiye-i Cezaiyece belirlenen yüksek para cezaları sayesinde komisyoncu ve simsarlar düzenli çalışmaya başladı.

³¹ **B.O.A. Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayet Müdüriyeti Kalemi**, 1675, 11 / 27 2 Zilkade 1334. **Eskişehir Meclis-i Umumiye-i Liva**, Eskişehir 1332, s. 23.

İşgalden Kurtuluşa Eskişehir

I. Dünya Savaşı sonunda Mondros Mütarekesi imzalanır imzalanmaz İngilizler stratejik önemi bulunan Eskişehir istasyonunu işgal ettiler³². Eskişehir halkı, İngilizleri destekleyen Mutasarrıf Hilmi Bey'e rağmen işgale tepki gösterdi. Daha sonra İzmir'in işgalini de şiddetle protesto ettiler³³. Nutuklar söylendi, beyannameler dağıtıldı, yetkili makamlara telgraflar çekildi.

İstanbul Hükümetinin ve İngilizlerin baskısına rağmen, Eskişehir, Sivas Kongresi'ne (4-11 Eylül 1919) üç temsilci gönderdi. Bunlar taş ocağı sahibi Sipahizade Halil İbrahim Bey, Tüccar Bayraktarzade Hüseyin Bey ve Hüsrev Sami Bey (Kızıldoğan) idi³⁴.

İngilizlerin İstanbul'u işgali üzerine Anadolu'da bunlara karşı büyük bir nefret ve kin belirmişti. Bunu fark eden İngilizler, Afyonkarahisar' daki Hint Taburunu da Eskişehir'e alarak, buradaki kuvvetlerini bir alaya yaklaştırmıştı. Ancak Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, demiryollarının özel önemi dolayısıyla İngilizleri buradan uzaklaştırmaya kesin olarak karar vermişti. Batı Cephesi Umum Kuvâ-yı Milliye Komutanı Ali Fuat Paşa'nın emri ile 17-18 Mart 1920 gecesi, 24. Tümen karargahı, bir süvari bölüğü ve 143 ncü Piyade Alayı Tümen Komutanı Yarbay Mahmut'un emrinde Eskişehir'e sevk olundu. Birlik ertesi sabah Eskişehir'in doğusundaki Ağapınar istasyonuna indirildi. Birliğin Eskişehir'e hakim tepeleri ve önemli diğer yerleri işgale başlamasına rağmen İngilizler herhangi bir müdahalede bulunmadı. 20 Mart 1920'de İngilizler, Tümen Komutanı Yarbay Mahmut Bey'in yaptığı kesin uyarı (ültimatom) üzerine telaşa düşerek üç askeri trenle Eskişehir'i boşalttı³⁵. Ancak 22 Haziran 1920 Bursa, Uşak ve Nazilli hattından taarruza geçen Yunan kuvvetlerinin ileri harekâtı ile birlikte Ethem olayının eşzamanlılığı kentte yeni sıkıntıların yaşanmasına yol açtı³⁶.

³² İsmail Yıldırım, **Milli Mücadelenin Başlangıcında Eskişehir (22 Ocak 1919-20 Mart 1920)**, Eskişehir Büyükşehir Belediyesi Yayını, Eskişehir 1998, s. 19-20. Tayyib Gölbilgin, **Milli Mücadele Başlarken**, c. I, Ankara 1985, s. 3. Sabahattin Selek, **Milli Mücadele**, c. I, Ankara 1982, s. 67-70; Ali Sarıkoçuncu-Selahattin Önder-Mesut Erşan, **a.g.e.**, s. 7.

³³ **Türk İstiklal Harbi II. Cilt, Batı Cephesi 3ncü Kısım**, s.96-98; Güneş-Yakut, **a.g.e.**, s.148-158

³⁴ Uluğ İğdemir, **Sivas Kongresi Tutanakları**, Türk Tarih Kurumu, Ankara:1986, s.99-105 ; **Türk İstiklal Harbi II. Cilt, Batı Cephesi 2nci Kısım**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara Genelkurmay Basım evi Ankara 1999, s. 464 ; Suna Kili, **Türk Devrim Tarihi**, İstanbul 1962, s. 38.

³⁵ **Türk İstiklal Harbi II. Cilt, Batı Cephesi 2nci Kısım, a.g.e.**, s.100-101

³⁶ Bu taarruzun sonuçları için bkz. **Genkur. ATASE. Arşivi**, Dosya No.395, Klasör No: 672, Gömlek No: 21.2.

Yunanlıların Bursa'dan Eskişehir yönüne ileri harekâtı 6 Ocak'ta başladı. Üç günlük yürüyüşten sonra İnönü mevzileri önüne gelindi³⁷. 10 Ocak'ta Yunanlılar taarruzlarına devam ederek İnönü mevzilerinin kuzey kanadına girmeyi başardılar, Güney Cephesi'nde ise kayda değer bir olay meydana gelmedi³⁸. Bu süreç içerisinde bir yandan Eskişehir'den İnönü'ye takviye birlikler yetiştirilmeye çalışılırken, diğer yandan Alman cephehaneleri de Eskişehir'e ulaştırılmaya çalışılıyordu³⁹. İki günlük çetin muharebeden sonra⁴⁰ kazanılan I. İnönü Zaferi (6-11 Ocak 1921) düşmanın moralini bozdu ve süratle geri çekilmek zorunda kaldı⁴¹. Böylece TBMM'nin oluşturduğu düzenli ordu ilk sınavını başarıyla vermiş oldu. Türkiye'de moraller yükseldi, savaşın kazanılacağına olan inançla birlikte savaşa da katılım artmaya başladı. Ülkenin çeşitli yerlerinden TBMM'ne Orduyu kutlayan telgraflar çekildi ve meclisteki konuşmalarda⁴² ve basında düzenli ordu övüldü⁴³.

Bu sırada Yunanistan'da tekrar kurulan Konstantin idaresi İtilaf Devletleri'ne ve özellikle İngilizlere olan bağlılıklarını I. İnönü Muharebesi ile ispat etmişti. Bu nedenle İngilizler Yunanlıları yeniden korumaya başlamıştı. Diğer taraftan İngilizler, yeni doğan, kuvvetli ve emin bir geleceğe aday görünen Türk Milli Hükümeti'ni bu amaca ulaşmadan boğmak ve onun henüz küçük, fakat fedakar ordusunu ortadan kaldırmak istiyordu. Bu amaçla Yunanlıları ikinci ve esaslı bir saldırıya yöneltti⁴⁴. 23 Mart'ta ilerlemeye başlayan Yunan birlikleri 27 Martta İnönü mevzii ile temasa gelerek taarruza geçti. 28 Mart'ta Metristepe ve Kanlısirt'ta şiddetli çarpışmalar yaşandı. Bu mevkiiler iki taraf arasında sürekli el değiştirdi⁴⁵. Mustafa Kemal'in olaylara anında ve yerinde müdahaleleriyle (Meclis Muhafız Taburunun cepheye sevki vs.) 1 Nisan 1921 saat 18 30 da savaş başladığı yer-

³⁷ Sebahattin Selek, **Milli Mücadele (Millî Mücadele)**, c. 2, Örgün Yayınları, İstanbul 1982, s.951-952

³⁸ **Türk İstiklal Harbi II.** Cilt, Batı Cephesi 3ncü Kısım, s.121.

³⁹ **Genkur. ATASE. Arşivi**, Dosya No.7632, Klasör No: 696, Gömlek No: 123.3,

⁴⁰ Zayıf raporları için bkz. **Genkur. ATASE. Arşivi**, Dosya No.7689, Klasör No: 693, Gömlek No: 131.1.

⁴¹ **Genkur. ATASE. Arşivi**, No: 7668, Klasör: 692, Gömlek: 145, Belge: 5, ; **Türk İstiklal Harbi II.** Cilt, Batı Cephesi 3ncü Kısım, a.g.e., s.124; **Askeri Tarih Belgeler Dergisi**, Yıl: 52, Sayı: 116, Haziran 2003, s. 6-7, Belge no: 4279.

⁴² **Genkur. ATASE. Arşivi**, Dosya No.7901, Klasör No: 694, Gömlek No: 75.8 ; **TBMM Zabıt Ceridesi.**, Devre. 1, İçtima senesi: 2, c. 7.,TBMM Basımevi, Ankara 1954, s. 278-290.

⁴³ Basındaki yazıların bir kısmı için bkz. Güneş- Yakut, **a.g.e.**, s.204-209

⁴⁴ **Türk İstiklal Harbi**, II. Cilt, Batı Cephesi 3ncü Kısım, s.277 .

⁴⁵ Ali Sarıkoyuncu-Selahattin Önder-Mesut Erşan, **a.g.e.**, s. 77.

de bitti. Cephe Komutanı İsmet Bey Metristepe' ye giderek ünlü raporunu yazdı⁴⁶:

“*Saat 18:30 Metristepe'den gördüğüm vaziyet: Gündüzbey kuzeyinden sabahtan beri sebat eden ve artçı olması muhtemel bulunan bir düşman müfrezesi sağ cenah grubunun taarruzuyla gayrımuntazam (dağınık) olarak çekiliyor. Yakından takip ediliyor. Hamidiye tarafında temas ve faaliyet yok, Bozüyük yanıyor. Düşman binlerce ölüleriyle doldurduğu muharebe meydanını silahlarımıza terk etmiştir* ⁴⁷ ”. Mustafa Kemal Paşa'nın verdiği yanıtta gerçekten tarihe not düşecek “ *Siz orada yalnız düşmanı değil, milletin makus talihini de yendiniz..*” ifadesi yer almıştır⁴⁸. Yunan askerlerinin Afyon ve Uşak hattına çekilmesi sırasında çatışmalar üç gün daha sürdü.

Yunan tarafında ise yenilginin intikamını almak, Sevr Antlaşması'nı TBMM'ye kabul ettirmek ve İtilaf Devletleri katındaki itibarını yeniden sağlamak gibi nedenlerle saldırı hazırlıkları hızlandı. Büyük bir sezgi gücüne sahip olan Mustafa Kemal 9 Temmuz'da Eskişehir'e hareket etti.⁴⁹ 10 Temmuz 1921'de başlayan Yunan saldırısı kısa bir zaman sonra Eskişehir önüne kadar uzandı. 18 Temmuz'da Mustafa Kemal, Karacahisar köyündeki Batı Cephesi karargâhına geldi. Eskişehir'in boşaltılmasına karar verildi⁵⁰. 19 Temmuz günü Mustafa Kemal kenti terk edenleri bizzat trenlere bindirerek yolcu etti⁵¹. Ankara, Kayseri, Kırşehir'e kadar devam eden bu göçe aileler yaşadıkları olayları hayatları boyunca hüznle hatırlamışlardır. Yolculuk sırasında 3 aylık bebeği ağlayarak etrafı rahatsız etmesin diye ona Afyon veren annenin durumu göçün dramatik boyutunu anlatmaya yeterli olsa gerekir⁵².

⁴⁶ Fahri Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları : 542, Atatürk Dizisi :18, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983, s.314.

⁴⁷ İsmet İnönü, **Hatıralar**, 1. Kitap, (Haz: Selahattin Tansel), Bilgi Yayınevi, Ankara 1985, s.248; Gazi Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk-Söylev**, c.2, TTK, Ankara 1987, s.774; Metnin orijinal belgesi için bkz. **Askeri Tarih Belgeler Dergisi**, Y. 52, S. 16, Haziran 2003, s. 28-29.

⁴⁸ **Atatürk, a.g.e.**, s.776; Metnin orijinal belgesi için bkz. **Askeri Tarih Belgeler Dergisi**, Y. 52, S. 16, Haziran 2003, s. 28-29.

⁴⁹ **Genkur. ATASE. Arşivi**, Dosya No.859, Klasör No: 672, Gömlek No: 106.1.

⁵⁰ İnönü'den hareket eden ordunun Eskişehir-Seyitgazi Muharebeleriyle Sakarya'nın doğusuna kadar çekilinceye kadar yaptığı muharebe ve yürüyüşlerin raporları için bkz. **Genkur. ATASE. Arşivi**, Dosya No.88, Klasör No: 1390, Gömlek No: 46.6 ; (E) Tümgeneral Fahri Aykut, **İstiklal Savaşı'nda Kütahya ve Eskişehir Muharebeleri**, (Yay. Haz. Dr. Öğ. Alb. Ahmet Tetik, Arş. Uzm. Melike Ceyhan), Genkur. ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006, s. 117-158.

⁵¹ Ali Sarıkoyuncu-Selahattin Önder-Mesut Erşan, **a.g.e.**, s.83-101; **Türk İstiklal Harbi**, II. Cilt, Batı Cephesi 4ncü Kısım, s.364vd.

⁵² Sağlığını kaybetmediği için şanslı olan bu bebek daha sonra İTÜ inşaat Fakültesi'nde üç devre dekanlık yapmış olan Prof. Dr. Talat Müftüoğlu'dur. (1921-1992). Eskişehir'in boşaltılması hakkında bkz. Halide Edip Adıvar, **Türk'ün Ateşle İmtihani**, İstanbul 1962, s. 203 vd.

19 Temmuz'da boşaltılan kent 20 Temmuz günü Yunanlılar tarafından işgal edildi⁵³. Yunan karargâhı Eskişehir'e taşındı. Kent 2 Eylül 1922⁵⁴'ye kadar, 1 yıl, 1 ay, 14 gün Yunan işgalinde kaldı. Yunan ordusu, terk ederken kente büyük zarar verdi. Giderken büyük bir yangın çıkardılar yangında Tuz ve tahıl Pazarı, Köprübaşı, İhsaniye, Hoşnudiye mahalleleri tamamen, Sivrihisar caddesi, Hacı Alibey Mahallesi kısmen ve Akarbaşı Mahallesi'nde 8 hane yandı. İstasyonun çatısı ise bombalarla tahrip edildi.

Ortalama bir hesaplama Eskişehir'de 1.800 dükkân ve 2.000 civarında ev yanmıştı. Sonuçta Yunan işgalinden kurtulan kentte onarılacak pek çok yapı ve sarılacak yara vardı. Onarılacak yapılar arasında 4 un fabrikası, 5 yağı fabrikası, 2 değirmen, 5 cami, 2 hamam, Fransız ve Alman okulları, Dursun Fakih Mektebi ve Porsuk çayı üzerinde 3 köprü bulunuyordu⁵⁵.

Mustafa Kemal Atatürk'ün 15 Ocak 1923 tarihinde kente yedinci gelişlerinde Eskişehir halkının Millî Mücadeledeki fedakârlıklarını şu övücü sözlerle dile getirmiştir⁵⁶:

Efendiler! Eskişehir'i ve Eskişehir halkını çoktan tanırım.Eskişehir halkı, içinde ve yakınında düşman kuvveti mevcut olduğu ve bizimde elimizde kuvvet bulunmadığı zaman çok büyük vatanperverlik, milliyetperverlik ve azim ve kahramanlık göstermiştir. Ankara 'dan Ali Fuat Paşa tek başına buraya gelmiş ve bura halkı dahili ve harici kuvvet haline dönüşmüş olarak kendine iltihak etmiştir. Bunun üzerine İstanbul kuvveti kaçmış ve İngiliz kuvveti atılmıştır.

İşte Eskişehir halkı bu güzide vasıflarla bezenmiş bir halktır.

Eskişehir halkı bize çok yardımlarda bulunmuştur. Bu yardımları ordu ve millet namına tekrar etmek suretiyle vazifemi yapıyorum.

Ondan sonra askeri harekât icabı olarak ordumuz Eskişehir ve Eskişehir halkına bir fedakârlık yüklemek mecburiyetinde kaldı. Bu fedakârlık büyük zayıyatı icap ettiriyordu. Fakat ordu, mevcudiyetini kurtarmak için ve mevcudiyetini kurtardıktan sonra bu zayıyatı telafi eylemek üzere

⁵³ İşgal sırasında yerli halktan bazıları Yunanlılarla işbirliği yapıp, onlara rehberlik ederek kendi vatandaşlarına eziyet etmişlerdir. Bkz. Güneş- Yakut, a.g.e., s.221-223.

⁵⁴ Genkur. ATASE. Arşivi, Sıra No.8864, Kutu No: 1784, Gömlek No: 118.

⁵⁵ Anadolu'da Yenigün, 31Ağustos, 3 Eylül, 7 Eylül, 8Eylül 1922; Em. Kur. Alb. Talat Yalazan, Türkiye'de Yunan Vahşet ve Soy Kurumu Girişimi (15 Mayıs 1919-9 Eylül 1922), c.2, Genkur. ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1994, s.9-53 ; Ali Sarıkoyuncu-Selahattin Önder-Mesut Erşan, a.g.e., s.151-210; . Güneş- Yakut, a.g.e., s.234-238.

⁵⁶ Atatürk'ün Bütün Eserleri, c.14, (1922-1923), Kaynak Yayınları, İstanbul 2004, s. 247-248.

bu fedakârlığı istedi ve Eskişehir bu netice ile bir felakete uğradı. Bu felaket, düşmanın şehre girmesi ve burayı bir zulüm ve ateş yuvası haline koyması idi. Bu gün düşman atıldı. Buranın zayıatını gözlerimizle görüyoruz. Yanmış, yıkılmış, ahali zarara uğramıştır. Bu, bütün millet için fedakârane bir hareket idi ve bu şehir halkı ona göğüs gerdi, tebrik ederim.

Eğitim

Osmanlı İmparatorluğunda 19.yüzyılda eğitimin çağdaşlaşmasına büyük bir önem verilmişti. Ülkenin çeşitli yerlerinde yeni yeni okullar açılmaya başlamıştı. Eskişehir de bu gelişmenin içinde bulunan yerlerden biri olmuştu. Zira 19.yüzyılın ikinci yarısında, 1878’de bir Rum mektebi açılmıştı. Buraya 250 erkek 110 kız öğrenci devam ediyordu⁵⁷.

20. yüzyılın başında ise Eskişehir’de 18 Medrese ve bu medreselerde okuyan 500 öğrenci vardı. Ancak Eskişehir’e bir de Rüşdiye mektebi açılmıştı. Bu mektepte 4 öğretmen 107 öğrenciye ders veriyordu⁵⁸.

Demiryolunun Eskişehir’e gelmesi ile birlikte kentte misyoner okulları da açılmıştı. Bunlar demiryolu şantiyesinde çalışan Avrupalıların çocuklarına eğitim verdiği gibi, gayrimüslim çocukları da okullarına kabul ediyorlardı. 1891’de “Freres Francais de Saint Augustin de e Assomption” ortaokulu kuruldu. Bu okul İzmit ve Konya’dan sonra aynı amaçla kurulan okulların üçüncüsü idi⁵⁹.

41 erkek öğrencisi olan bu ortaokulun yanında 75 kız öğrencinin yararlandığı bir de kız okulu açıldı. Kısa zaman sonra Soeurs de Cherite adlı bir ilkokul da ortaokullara öğrenci yetiştirmek üzere açıldı. Almanların da 30 erkek, 30 kız öğrencisi olan bir ilkokulu bulunuyordu⁶⁰.

Eğitim konusundaki bu karmaşa Eskişehir sancak merkezi oluncaya kadar devam etti⁶¹. 1914’te okulların binaları araç gereçleri elden geçirildi. Öğretmen yetiştirmek için yeni programlar hazırlandı. Annelerin çocukla-

⁵⁷ Halime Doğru (Proje Yöneticisi), **Eskişehir’den Dünyaya 70. Yılda Esbank**, s.6. Türkiye Toplumsal Tarih Vakfı Kurum Tarihi Çerçevesinde 1997 tarihinde hazırlanmış olup basılmamıştır.

⁵⁸ Doğru, y. a.g.e., s.6

⁵⁹ Bu konu ile ilgili bkz. **Maarif Salnamesi, Eskişehir. Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr, 1315**, s. 304. ve **Yurt Ansiklopedisi** s. 2839.

⁶⁰ Doğru, y. a.g.e., s.6

⁶¹ **Eskişehir Sancağı Üçüncü Devre-i İctimaiye Meclis-i Umumi Mukareratı, 1333** Adi ve **Fevkalade Bütçesi**, Eskişehir Liva Matbaası 1332, s.17; **Eskişehir Meclis-i Umumiye-i Liva**, Eskişehir 1332, s.12.

rını daha iyi yetiştirebilmelerini sağlamak için anaokullarının açılması programlandı. 1915'te Eskişehir'de ilk anaokulu açıldı. Buraya İstanbul öğretmen okulundan bir hanım atandı⁶².

1914'te ilköğretim okullarının binaları ve dersaneleri yetersiz durumdaydı. Yeni kurulan mutasarrıflık bu sorunları kendi içinde çözmek ve yeni okullar yaptırabilmek için “zorunlu eğitim vergisi” koydu⁶³. Toplanan paralarla Eskişehir'de Turan Numune-i İbtidai Mektebi yaptırıldı. Turan Mektebi 12 dershane, elişleri, doğrama sınıfları ve toplantı salonundan oluşan bir plana göre inşa edildi. 30 Aralık 1916 tarihinde yapılan bir törenle eğitime açıldı. Almanya'dan eğitim araçları getirildi ve yabancı dil olarak Almanca okutulmaya başlandı⁶⁴.

Yöneticiler, öğretmen bulmakta çok zorlandıkları için Ana ve ilköğretim okullarına öğretmen yetiştirmek amacıyla 1916 yılında Dârü'l Muâllimîn (Öğretmen Okulu) açıldı⁶⁵.

1916 yılında öğrencilere ve isteklilere hizmet etmek üzere bir kütüphane açılması için girişimde bulunuldu. İttihat ve Terakki hükümeti de bu iş için ödenek koymayı kabul etti. Sonuçta kütüphane Kurşunlu Camii bünyesinde 16. yüzyıldan beri korunan kitaplara yenilerinin de ilave edilmesi ile açıldı ve hizmete sunuldu⁶⁶. 1920 yılında kentte Darü'l-elhân⁶⁷ kurulması için girişimde bulunuldu ise de belediyenin bu iş için destek bulamaması yüzünden girişim sonuçsuz kaldı⁶⁸.

Cumhuriyetin ilanından sonra kentte özellikle kadınların eğitimine önem verildi. Öğretmenler bir araya gelerek Muallimler Birliği'ni kurdular. Kent kütüphanesinde mesleki toplantıların yanı sıra eğlenceler de düzenleyerek halkın sosyalleşmesine katkıda bulundular. Genç kızların ve yetişkin hanımların okuma yazma öğrenmesi için Kadın Dershanesi açıldı. Adalet Hanım, Kadın Dershanelerinin en tanınmış ve aranan öğretmeni idi⁶⁹. Yukarı Mahalle'de Kurşunlu Mektebinde açılan kursların her birine

⁶² TC Devlet Salnamesi 1925 1926.

⁶³ Eskişehir Meclis-i Umumiye-i Liva, Eskişehir, s.12.

⁶⁴ Eskişehir Meclis-i Umumiye-i Liva, Eskişehir, s.17.

⁶⁵ B.O.A. Dâhiliye Nezareti Umum-ı Mahalliye ve Vilayet Müdüriyeti Kalemî 853, 9 / 2, 1334.

⁶⁶ B.O.A. Dâhiliye Nezareti Umum-ı Mahalliye ve Vilayet Müdüriyeti Kalemî, 1676, 11 / 27, 1334; Güneş- Yakut, a.g.e., s. 127-129.

⁶⁷ Darü'l-elhân, Darü'l-bedayi' (Kosevatuvar'ın eski adı) nin müzik ile uğraşan bir şubesi.

⁶⁸ B.O.A. Dâhiliye Nezareti Umum-ı Mahalliye ve Vilayet Müdüriyeti Kalemî, 1687, 11 / 27 1336.

⁶⁹ Eskişehir'de Sakarya, 6 Şubat 1927.

50-60 hanım öğrenci katılmakta hatta hanımların bazılarının yaşlarının bir hayli ileri olduğu anlaşılmaktadır. Muallimler Birliği Türk Müziği Kursu da açtı. Buradan yetişen gençler kendi aralarında gruplar kurarak (Bisküi Musiki Cemiyeti) halka açık konserler vermeye başladılar⁷⁰.

Mustafa Kemal (Atatürk)'in 15 Ocak 1923 te Eskişehir'e gelişinde⁷¹ Mutasarrıf, Maarif, Orman Müdürü ve diğer idarecilerle yaptığı görüşmelerde kasaba (Eskişehir) nüfusunun 22 000, Öğrenci sayısının da 2 000'in üzerinde⁷² olduğu anlaşıyordu⁷³.

1925'te Eskişehir'deki 4 anaokuluna toplam 181 öğrenci devam ediyordu. 8 anaokulu öğretmeni çocukların eğitimi ile ilgileniyordu⁷⁴.

Basın⁷⁵

II. Meşrutiyetin ilanı Türk gazeteciliğinde çok canlı bir devir açtı. Aynı hareketlilik yerel basında da görüldü. Eskişehir'de 22 Mart 1908 de *Nimet Gazetesi* çıkarılmaya başlandı. Haftada üç kez yayımlanan gazetenin sahibi Hafız M. Nazif idi⁷⁶. Bunun yanında Eskişehir'de⁷⁷;

*Eskişehir*⁷⁸ (Her Şeyden Bahs Eden Osmanlı Gazetesidir): 12 Temmuz 1910; (sahibi: dava vekili Takiyüddin; haftada 2 kez çıkar.)

*Hakikat*⁷⁹ (Anadolu Sesleri): Yayına başlama tarih 7 Şubat 1911; (Sahibi: Mestan İsmail. İttihat ve Terakki yanlısı gazetede Hakkı Tarık (Us

⁷⁰ Eskişehir'de Sakarya, 5 Mart 1928.

⁷¹ Atatürk'ün Eskişehir'e bu gelişinde kenti ilgilendiren düşman tahribatı, ziraâ ve iktisadî durum, Eskişehir ormanları, maarif, yollar, matbuat ve adliye ile ilgili konularda bilgi alış verişinde bulunmakla birlikte, ülkenin geçirdiği dönüşümler hakkında da genel bilgiler vermiştir. Bkz. **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, c.14, (1922-1923), Kaynak Yayınları, İstanbul 2004, s. 231-258.

⁷² Gazi Mustafa Kemal Paşa: Erkek ve kız talebe miktarı ne kadardır? Maarif Müdürü: Dört yüz talebe Sungur mektebinde, üç yüz elli Turan mektebinde, iki yüz Sultani'de, iki yüz kız mektebinin birinde, diğerinde yüz elli, toplam talebe miktarı iki binden fazladır. **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, c.14, (1922-1923), Kaynak Yayınları, İstanbul 2004, s. 237.

⁷³ **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, c.14, s. 237.

⁷⁴ Doğru, Eskişehir'den Dünyaya..., s.8.

⁷⁵ Bu başlıkta verilen gazetelerin büyük çoğunluğunun sayıları olmadığından yayım politikaları verilememiştir.

⁷⁶ Turhan Baraz, **Başlangıçtan Günümüze Eskişehir Basını (1908-1986)**, Eskişehir 1988, s. 41-44; Şinasi Acar, "Eskişehir'de İlk Gazete", **Eskişehir Ticaret Odası Dergisi**, Sayı: 98, Eskişehir 2005, s. 86 ; Güneş-Yakut, **a.g.e.**, s.123.

⁷⁷ Baraz, **a.g.e.**, s. 41-44.

⁷⁸ Güneş-Yakut, **a.g.e.**, s.123

⁷⁹ Hakikat ve Eskişehir gazetelerinin kuruluş tarihi ile ilgili farklı bir yaklaşım için bkz. Güneş-Yakut, **a.g.e.**, s.124 (dipnot 396)

başyazar, Mestan İsmail, Takiyüddin ve Ahmet Agayef yazar olarak görev yapıyordu.)

Metanet : 8 Mart 1912; (Sahibi: Mehmed Burhaneddin; haftada 3 kez çıkar.)

Kurultay (Halkın Hukukunu Müdafaa Eder): 9 Haziran 1915; (Sahibi: İdris Vehbi; haftada 1 kez çıkar.)

Karacahisar (Eskişehir Civarının Haftada Bir Çıkan Resmi Gazetesi): Haftada 1 kez çıkar.

Ahrar : 2 Eylül 1919; (Sahibi; Mehmet Fahreddin (Gökey))

İstikbal : 21 Temmuz 1920; (Sahibi ve sorunlu müdürü Hasan Basri Bey.) Önceleri 400 adet basılan gazetenin tirajı İsmet Paşa'nın himayesiy-le 700'e kadar çıkmıştır.⁸⁰

Yeni Dünya : 30 Ağustos 1920; (Sahibi Arif Oruç Bey.) Yeşil Ordu'nun politik nitelikteki yayın organı idi. Gazete yayımına Eskişehir'de son verdikten sonra Ankara'da *Seyyare Yeni Dünya* adı ile çıkarıldı.

Eskişehir'de Sakarya : 15 Kasım 1925; (Sahibi; Osman (Işın) Bey ve Ali Ulvi Bey.) Cumhuriyet Halk Fırkası'nın yayın organıdır. Başyazarı Hasan Basri Bey'dir.

KENTİN EKONOMİK DURUMU

Tarım ve Hayvancılık

Eskişehir, porsuk çayının suladığı tarıma elverişli bir ovaya bakan yamacın üzerinde kurulmuştur. Üretimde en önemli yeri buğday, arpa, mısır, çavdar, yulaf, nohut, mercimek, haşhaş, susam ve pamuk oluşturmuştur⁸¹. Kentin yakın çevresinde uygulanan geleneksel tarım modeli göçmenlerin gelmesiyle hızla değişmiş ve daha yüzyılın başında ovada modern tarım aletleri kullanılmaya başlanmıştır. Gelişmeyi göz önüne alan Eskişehir Meclis-i Umumiyesi 1916 yılında tarımın geliştirilmesi amacıyla 10 dönümlük bir numune tarlası oluşturmuştur. Ziraat öğretmeni Yuda Sami bu-

⁸⁰ Mehmet Önder, *Atatürk Eskişehir'de* (tarihsiz), s.47.

⁸¹ Güneş-Yakut, a.g.e., s. 58. Ayrıca 1844 sonrası Toprak miktarı, toprağın kullanım alanları, Toplam hane içerisinde ziraat erbabı, Şehir merkezinde tarla ürünlerinden elde edilen miktar ve hasılat dağılımı için bkz. y.a.g.e., s.58-64.

rada gübrenin tarımsal üretimdeki rolü üzerinde çalışmalar yapmaya başlamıştır⁸².

Bu çalışmaların sonucunda üretilen ürünler, açılan Ziraat Müzesi'nde sergilenmiştir⁸³.

Sözü edilen numune tarlası daha sonra ıslah edilerek tohumluk üretilen ve yeni türlerin geliştirildiği bir istasyon haline getirilmiştir. Eskişehir Dry Farming Deneme İstasyonunda, 1931'den itibaren Numan Kıraç'ın yönetiminde, kuru tarım teknikleri, nadasın rolü ve usulleri üzerinde başarılı çalışmalar yapılmıştır. Artan buğday rekoltesi çabaların boşa gitmediğini açıkça gösterdi⁸⁴.

Eskişehir ve çevresinde günümüzde de olduğu gibi en fazla küçükbaş hayvan yetiştiriliyordu. Bunların arasında parlak ve uzun tüyleri nedeniyle tiftik keçisi tercih ediliyordu. Yapağı ve tiftik, kentın ihraç ürünü listesinin başında yer alıyordu⁸⁵.

Eskişehir, demiryolunun buraya ulaşmasından sonra ürününü dış pazarda daha kolay ulaştırır duruma geldi. Bölge halkı daha kısa sürede üstün kalitede ürün elde edip kazanç sağlamanın yollarını aramaya başladı. Göçmenler bu konuda öncülük yaptı. Getirdikleri gelişmiş tarım tekniği ve iş disiplinleri ile örnek oldular. 1926 yılında yapılan bir sayımda vilayet dahilinde: 5.472 adet çeşitli özellikte pulluk, 857 mibzer, 266 tınaz makinesi, 215 kalbur ve 15 traktörün kullanıldığı saptandı⁸⁶.

Madencilik

Eskişehir'de, Osmanlı hükümetinin ve bölge halkının en çok önem verdiği ortak değer, yerin derin katlarında yığınlar halinde bulunan sarıya çalan beyaz renkte bir maden olan Lületaşıydı⁸⁷. Eskişehir taşı olarak da adlandırılan bu taşın çıkarılması için 300 kuyu açılmıştı. "Astefe" olarak da adlandırılan lületaşı, 300 yılı aşkın bir süreden beri Sepetçi, Margı, Nemli, Karahöyük köylerindeki kuyulardan çıkarılmaktadır.

⁸² Yuda Sami Efendi, potaslı, azotlu, fosfatlı kimyevi gübrelerin kullanımıyla yulaf, buğday, soğan, sarımsak yetiştirmekte aldığı olumlu sonuçları bir raporla yayımlamıştır. (Yuda Sami, **Eskişehir Livasının 1331 ve 1332 senesi Tecrübe tarlasının Kimyevi Gübre Netayicini Mübeyyin Rapordur**, İstanbul 1332, s. 10-27)

⁸³ **Eskişehir Meclis-i Umumiye-i Liva, Eskişehir** 1332, s. 22.

⁸⁴ Doğru, Eskişehir'den Dünyaya..., s.8.

⁸⁵ Hayvancılık alanındaki gelişmeler için bkz. Güneş-Yakut, **a.g.e.**, s.69-81.

⁸⁶ Doğru, Eskişehir'den Dünyaya..., s.8.

⁸⁷ **Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr**, 1295 , s.123

Lületaşı çok daha eskiden beri bilinmektedir. Taş 1173 tarihinde Eskişehir'e de uğrayan Arap gezgin Ali b. Ebubekir el-Herevi'nin de dikkatini çekmiştir. İslam ülkesinin bir köşesinde, Küffar sınırında bir şehirde, acayip bir taş bulunduğunu eserinde belirtmiştir⁸⁸.

Lületaşı, yeraltından çıkarıldığında veya su içinde bekletildiğinde sabun gibi yumuşak bir özellik taşımaktadır. Böylece üzerinde her türlü figürü çalışmaya uygun bir malzeme haline gelmektedir.

Yüzyılın başında ihraç ürünü olarak taş, sırmalı, birim malı, pembeli, dökme, parçalı pamuklu olmak üzere beş sınıfa ayrılıyordu. Ayrıca bunlar 11 cins'e ayrılıp ambalajlandıktan sonra gönderiliyordu. Devlet de bu maddenin ticaretinden önemli ölçüde vergi elde ediyordu⁸⁹.

Lületaşının çok çeşitli alanlarda kullanılmış olması ününü yurtdışına da taşımıştı. Nikotini emme özelliği çok erken fark edilen lületaşı daha çok sigara ağızlığı, çubuk, pipo yapımında kullanılmıştır. Büyük parçalar sanatkârların elinde gerçek sanat eserine dönüşürken küçük parçalardan tespih, kolye, bilezik yapılmıştır. Günümüzde, oyma sırasında ortaya çıkan ince toz dahi ziyan edilmeyerek bazı katkı maddeleri ile harman edilip sıkıştırma yöntemi ile zarif süs eşyaları haline dönüştürülmektedir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında lületaşı esnafı ve ihracatçısı Eskişehir'de zor durumdaydı. Viyana'da bulunan komisyoncuların istismarı, vergi artışı ve gençlerin lületaşı oymacılığına ilgi göstermemesi lületaşını yararlanılmayan bir servet durumuna düşürmüştür. Atölye'deki işçilerin en genci eli yaşında idi ki bu da sanatın tehlikede olduğu anlamına geliyordu. Esnaf ve sanatkârlar gitgide fakirleşiyordu. Bu ortamda ihracatçının yeni pazar araması gerekiyordu. Nitekim 1927 yılında Viyana elçiliğinde hazırlanan bir raporda Amerika'nın iyi bir pazar olacağı öne sürülmüşse de Viyana'daki komisyoncular buna fırsat vermemişlerdir⁹⁰.

Eskişehir'de üretimi yapılan ikinci önemli maden kromdu⁹¹. Ancak bu madenin çıkartılması ve işletilmesiyle ilgili yeterli bilgi mevcut değildir.

⁸⁸ Bu konu hakkında bkz. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946, s. 309 ve 406. Halime Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, İstanbul 1992, s. 25.

⁸⁹ Örneğin, 12.000 sandık mal gönderiliyor ve 84.000 lira gelir sağlanıyordu. *Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr*, 1880, s. 190; 1885, s. 320.

⁹⁰ *Eskişehir'de Sakarya*, 26 Kanunievvel 1927, 14 Tesrin-i evvel 1927.

⁹¹ Krom madeni ile ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. İşletilen bazı madenler de üretim maliyetlerinin yüksek olması nedeniyle kapatılmıştır. Atilla Yazıcı, *XIX. Yüzyılda Eskişehir'in Ekonomik Durumu*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 1997, s.78.

Ticaret

Orta Anadolu'nun Batıya açılan kapısı olarak nitelendirilen Eskişehir'de ticaret, yüzyılın başında önemli bir atılım göstermişti. Bu gelişime demir yolunun kente ulaşması da eklenince ticari anlamda hızlı bir süreç yaşanmaya başlanmıştır⁹².

1875 yılında kentin en önemli tüccarları lületaşı ile ilgileniyordu. Salnameden öğrendiğimiz kadarıyla bunların en tanınmışları: Ali Bey, Cemalçı Halil Ağa, Mihaliççıklı Hüseyin Ağa, Hacı Kenan Bey, Hacı Mustafa Ağa, Hacı Ali Ağa, Koca Ali Oğlu Hacı Mustafa Ağa, Kuyumcu oğlu Mihalaki, Ohennes Ağa, Kasban Ağa, Abacı Yorgi Karlokün idi⁹³.

Eskişehir'de tahıl ve afyon ihracatı önemliydi. Kentin kuzeyindeki 1.000 dönüm bağdan (şimdiki Eski Bağlar mahallesi) elde edilen üzüm ve yan ürünleri ailelerin ihtiyacını karşıladığı gibi pazara da sunuluyordu. 1.200 dönüm dutluktan (Anadolu Üniversitesi kampus alanı) elde edilen koza da (talebe göre) ihraç ürünleri arasında bulunuyordu⁹⁴.

Ticaret ve tarımda öncülük yapanlar, kendi sorunlarına sahip çıkacak ve bunlara ortak çözüm üretecek bir kuruma ihtiyaç duydukları için 1895'te Ticaret ve Ziraat Odası'nı kurdular. Odanın ilk başkanı Zeytinzade Tevfik Efendi ve üyeler Karnik Efendi ile Hambo Efendi idi⁹⁵. Daha ileriki tarihlerde, Eskişehir'de şirketleşme faaliyeti ivme kazanınca Ziraat Odası ve Ticaret ve Sanayi Odası olarak yeniden yapılandırıldı⁹⁶.

1922'de Yunanlılar Eskişehir'i boşaltırken çeşitli mahalleleri ve çarşısı yağmaladıkları ve ateşe verdikleri için kentin ticaretinde önemli bir duraklama yaşandı. 1927 ve 1928 yıllarında ticareti canlandırmak ve alınacak önlemleri görüşmek üzere Eskişehir Milî Ticaret Kongresi düzenlendi. Kongre 5 Şubat 1928 yılında, Pazar günü 200 kadar tüccarın katılımı ile oda başkanı şekerçi Kamil Bey tarafından açıldı. Kongrede, standardizasyon, ambalaj, nakliye sigortası ve yeni iktisadi kanunların açıklanması ele alındı ve tartışıldı.

Yabancı piyasalarda Türk mallarının değer bulması için ortak bir model ve ambalaj geliştirilmesinin önemi üzerinde duruldu. Tiftik, yapağı ve af-

⁹² Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr, 1316 , s. 346

⁹³ Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr, 1296

⁹⁴ Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr, 1290 , s.136. Eskişehir Meclis-i Umumiye-i Liva, Eskişehir, 1332, s.99.

⁹⁵ Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1311, s. 105

⁹⁶ TC Devlet Salnamesi 1926 – 1927, s. 386 – 387;

yonun önce İstanbul'a gönderilerek oradan ihraç edildiği için Eskişehir tüccarının zarara uğradığı, anlatıldı. Aracı sayısının azaltılması, İhracatın doğrudan yapılması için koşulların zorlanması önerildi. İhracatın Eskişehir'den yapılması halinde bankaların tüccara verdiği kredinin yetersiz kalacağı, arttırılması gerektiği üzerinde duruldu. En kıymetli ihraç ürünü olan lületaşı bile işlenmemiş olarak ihraç ediliyordu. Bu durumda ne kuyulardan lületaşını çıkarırlar, ne de ihraç eden yerel tüccar emeğinin karşılığını alamıyordu. Bu nedenle Kongre, Viyana'ya öğrenci gönderilip, bunların oyma, cilalama ve seri üretim tekniklerini öğrenmesinin gerekli olduğunu belirtti⁹⁷.

Sanayi

Yüzyılın başında tarım alanında Eskişehir ve çevresinde önemli bir gelişme kaydedilmiş olmasına rağmen sanayinin varlığından söz etmek olanaksızdır. Henüz ne değirmenler un fabrikasına ne de tuğla harmanları kiremit fabrikasına dönüşmemişti⁹⁸. Lületaşı çıkarılması, işlenmesi ve pazara sunulması da aile işletmesi olmaktan öte gidememişti. İhracat ise büyük tüccarın elinde idi.

Kentte, en büyük değişim, 1894 yılında, vagon onarımı ve üretimi için bir demir fabrikası kurulması ile başladı⁹⁹. Anadolu Demiryolu Osmanî Kumpanyası tarafından yapılan fabrika Cer Atölyesi adını aldı¹⁰⁰.

Cer Atölyesi'nde vagon ve lokomotiflerin bakımı yapıldığı gibi vagon montajı da yapılabilirdi. Atölyede üst düzey yöneticiler dışında kalan çalışanlar yerli elemanlardan oluşuyordu. Bunlar, yabancı olan yöneticilerin aradığı nitelikte, çok çalışan ve az ücrete rıza gösteren gençlerdi. 5 ila 12 kuruş arasında değişen günlük ücretleri çalıştıkları günler için ödeniyordu. Sürekli çalışmadıkları için terfi almaları da söz konusu değildi¹⁰¹.

Meşrutiyetin yeniden ilanı üzerine Osmanlı İmparatorluğu'nda esen liberal hava ve İttihat Terakki'nin ulusal ekonomiyi geliştirme girişimleri büyük sermaye isteyen işlerin başarılabilmesi için ülke çapında anonim

⁹⁷ Eskişehir'de Sakarya, 6 Şubat 1928.

⁹⁸ 1316 tarihli, Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi'ne göre kentte özetle, 4 şekerçi, 12 gömlek ve çini yapım evi, 22 kuyumcu, 1 akaryakıt deposu, 5 alkollü içki yapımevi, 4 su değirmeni, 4 rüzgâr değirmeni bulunuyordu.

⁹⁹ Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr, 1316, s.346

¹⁰⁰ Süreyya Baki Şenol, Türkiye Demiryollarında 100 yıl, Eskişehir 1994, s.14.

¹⁰¹ Arhengelos Gawriel: Anadolu-Osmanlı Demiryolu ve Şirketi Osmaninin İçyüzü, İstanbul 1327, s.192.

şirketlerin kurulmasına yol açtı. Ekonomik etkinliğin ön plana çıktığı kentlerde şirket sayısı hızla arttı¹⁰². Yüzyılın başında demir yolunun kente ulaşmış olması, yol kavşağında bulunması ve tarımsal üretiminde modern araç gereç kullanılarak ürün artışı sağladı. Buna rağmen tarım ve lületaşı ticareti ile uğraşanlar birikimlerini sanayiye dönük yatırım yapmak üzere bir araya getirmiş olsalar da ülkenin koşulları henüz sanayiye uygun bulunmuyordu. Ancak Eskişehirliiler gene de sanayileşebilmek için büyük bir çaba gösteriyorlardı.

Eskişehir Millî Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi 22 Ağustos 1332 / 1916'da bu amaçla kurulmuştu. Ana sözleşmede şirketin işlerinin “Ticaret ve sanayiye ait her nevi muamelat” olduğu belirtilmiştir. Buna rağmen daha ziyade ticari faaliyette bulunduğu görülmektedir¹⁰³. 1916 yılında Eskişehir'de Porsuk nehri üzerinde elektrik üretimi amacıyla bir baraj yapımı konusu Meclis-i Umumi'de gündeme getirildiğinde Eskişehir Millî Ticaret Sanayi Anonim Şirketi Genel Müdürü Sabri Bey bir dilekçe vererek bu işe talip olduklarını belirtmiştir¹⁰⁴:

Miyap-ı cariyeden bilistifade Eskişehir'i elektrikle tenvir mevcut müesseselerle yapılacak müessesat-ı sanaiyeyi elektrikle tenvir eylemek ve şehir dahilinde tahminen 7 kilometre tûlünde tramvay inşasıyla işletirmek ve Belediyeye ait elektrik alât edevatı takdir edilecek fiyat mukabilinde şirkete devr olunmak üzere 99 sene müddetle şirkete imtiyaz verilmesi hususuna müsaade-i aliye-i Mutasarrıflarının râyegân buyrukları musterhamdır.

Görüldüğü gibi bu dilekçeye göre akarsulardan yararlanılıp elektrik üretilecek; var olan kurumlar ve sanayi şirketleri elektrikle aydınlatılacaktı. Buna ek olarak şehir içinde 7 km'lik tramvay yolu inşasıyla işletme hakkı istenmekteydi. Ayrıca o ana kadar belediyenin yetkisinde bulunan elektrik alet ve edevatı belirlenecek bir fiyatla şirkete devredilerek tüm bu işlerle

¹⁰²Zafer Toprak, **Millî İktisat-Millî Burjuvazi (1908-1950)**, İstanbul 1995, s.118. Gündüz Ökçün, “1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar”, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler / Tartışmalar**, 8-10 Haziran 1973, Ankara 1975, s.459.

¹⁰³ **1927 Devlet Salnamesi**, s. 386 – 387.

¹⁰⁴ **Eskişehir sancağı Üçüncü Devre-i İctimaiye Meclis-i umumi Mükerreratı, 1333 Adı ve Fevkalade Bütçesi**, Eskişehir Liva Matbaası, 1332. Eskişehir Millî Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketinin Müdürü olan Abdullah Sabri Bey 1918'de Eskişehir Çiftçi Bankası'nın kurucuları arasında yer almıştır.

ilgili 99 yıllık işletme imtiyazı istenmekteydi. Bu teklif Meclis-i Umumide görüşülerek Encümene havale edildi. Ancak bir sonuç alınamadı¹⁰⁵.

Erskişehir Millî Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi daha sonra tamamen lületaşı işine yoğunlaşmış 22 Kanunuevvel 1340 (1924) tarihinden itibaren Eskişehir Lületaşı Madeni Anonim Şirketi adı altında faaliyete başlamıştır¹⁰⁶.

100.00 lira sermaye ile kurulan Eskişehir Lületaşı Madeni Anonim şirketi, beheri 5 Türk Evrak-ı Nakdiyesi olarak ihraç ve imza edilen 20.000 hisseye sahipti. Lületaşı üretimi ve ihracatı gayesi için oluşturulan şirketin yönetim kurulu belirtilen tarihten resmî olarak kurulduğu 24 Mayıs 1341 (1925) tarihine kadar olan dönemde Eskişehir'in çeşitli mahallelerinde halka hisse senedi satmıştı¹⁰⁷.

Şirket, özellikle Viyana üzerinden dünyanın birçok yerine gönderilen lületaşından dolayı kısa sürede büyümüştür. Taş işçiliğinde çalışan ustaların sayısı artarken ortaya çıkarılan ürünlerin sergilenmesi için de bir mağaza açmıştır¹⁰⁸. Buna rağmen Eskişehir'deki lületaşı ticaretini denetim altında tutanlar Avusturya'da yaşayan Türk vatandaşları olmuştur. Bunlar daha çok azınlıklardandı. Viyana'da komisyonculuk yapan bu kişiler Eskişehirli Ermeni asıllı Karmukoğlu Karabet, Bulgar asıllı Pirançof ve Yahudi asıllı Baymul'du¹⁰⁹.

¹⁰⁵ Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Anonim şirketi 1921 ve 1922 yıllarında genel kurulunu toplayamamıştır. 20 Mart 1923'te yapılan toplantıda 1921 ve 1922 yıllarına ait bilanço ortaklara açıklanmıştır. Şirket Muhasebeci Ahmet Refik, murakıp Osman (Işın)'ın hazırladığı raporu genel kurulun oynuna sunmuş, katip Mehmed Emin oyları toplamış, sonuçta şirketin ibra olduğu ilan edilmiştir. 20 Mart 1923'te şirketin yönetim kurulu başkan ve üyeleri şunlardır: Reis-i evvel: Hacı Kenanzade Süleyman; Reis-i sani: Hacı Eminzade Arif; Müdür: Mehmed Emin; Müfettiş: Osman; Muhasebeci: Ahmet Refik; Azalar: İşçibaşızade Hacı Hakkı, Hüseyinzade Veli, Semizzade Abdurrahim, Dedelekzade Arif, Çıkılızade Hafız Osman, Dülgerzade Kazım, Hacı Mehmetzade Hacı Eyüb.

¹⁰⁶ **Eskişehir Lületaşı Madeni Anonim Şirketi, Yevmiye Defteri**, 22 Kanun evvel 1340 / 1924, sayfa 1.

¹⁰⁷ Mahallelere satılan hisse senetlerinden alanların bir kısmı şunlardır: Dede mahallesinden Muhzıroğlu Hacı Ahmet, Şarkie mahalleinden İmamoğlu Ahmet, Cunudiye mahallesinden Salih oğlu Mehmet Ali, Karapınar mahallesinden Hayyamoğlu Mehmet, Kuşunlu Cami-i Şerifi Hafız Hüsnü Efendi, Akçağlan mahallesinden Boncaki efendi (Yevmiye defteri, s. 1-13). Ancak büyük hissedarlar, Çıkılızade Hafız Osman Bey (100 hisse), Alaiyelizade Hacı Mehmet Ali Bey (50 hisse), Dedelekzade Arif Bey (100 hisse), Hacı Müezzinzade Hacı Mustafa Bey (100 hisse), Sazaklı Hasip Bey (Emin Sazak'ın kardeşi) (200 hisse).

¹⁰⁸ Hacı Çakırzade Süleyman efendi'ye ait olan mağaza 20.83 liraya kiralanmıştı. (Yevmiye defteri., s. 16).

¹⁰⁹ Eskişehir'in önde gelen tüccarları küçük üreticilerden topladıkları lületaşını partiler halinde Viyana'daki bu komisyonculara teslim eder ve mal tesliminde %15 faizle avans alırlardı. Komisyoncuların da satıştan %10 komisyon alma hakları vardı.

Viyana'daki komisyoncuların fiyat saptamadaki tekelci konumları, lületaşı tüccarını birleşmeye hatta Viyana'da bir şube açmaya yönlendirdi. Komisyoncuları devre dışı bırakmak isteseler de başarılı olamadılar. Çünkü komisyoncular fiyat kırarak Lületaşı Madeni Türk Anonim Şirketi'ni etkisiz duruma getirmeye çalıştılar. Emin Sazak ve arkadaşlarının yönetim kuruluna seçilmesinden sonra şirket hareketlendi ve kâra geçti¹¹⁰. Bu tarihten itibaren Eskişehir Bankası şirketle yakından ilgilenmeye başladı.

Eskişehir, ilerleyen yıllarda un fabrikaları ve Marsilya tipi kiremit fabrikaları ile sanayileşen bir kent görünümünü kazandı. Üretim için gereken hammadde merkezlerinin yakın olması ve demiryolu ağının kavşak noktasında bulunması sanayi kollarının gelişmesine olanak sağladı.

Bankacılık

Bankacılık faaliyetleri ile ekonomik yapı arasındaki doğru yönlü gelişim dikkate alındığında, Osmanlı imparatorluğu'nun ekonomik yapısı bankacılık sektöründeki gelişmeleri yakından etkilemiştir. Osmanlı toplumunda, bankacılığın doğup gelişmesi için¹¹¹ gerekli ekonomik koşullar uygun değildi. Ayrıca bu elverişsiz ortama birde toplumun değer yargıları da eklenince bankacılık gibi faaliyetin ortaya çıkması oldukça gecikmiştir. Osmanlı İmparatorluğundaki para alış verişi ile ilgili bu boşluk 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan dönemde, sarraf ve Galata bankerlerinin¹¹² faaliyetleri ile giderilmeye çalışılmıştır. Ancak yüksek kâra dayalı yapılan bu işlemler bankacılık faaliyeti olarak kabul edilemeyeceği gibi, bugünkü anlamda bankacılık olarak nitelendirilebilecek bir faaliyete de olanak tanımamıştır¹¹³. Dolayısıyla bankacılık Osmanlı İmparatorluğu'nun en son tanıştığı kurumlardan birisi olmuş, imparatorluğun giderek artan borç stoku ve borçlanma gereksinimi banka kurma ve geliştirme faaliyetlerinin hızlanmasına büyük katkıda bulunmuştur. Zamanın Galata bankerleri bu süreçte önemli roller üstlenmişlerdir¹¹⁴. Nitekim Osmanlı kâğıt parası Kaime mik-

¹¹⁰ 27.10.1929'da yapılan genel kurulda seçilen şirket yönetin kurulu şu kişilerden oluşmuştur: Başkan Emin Bey; Başkanvekili : Yasinzade Mehmet Ali Bey; Üyeler : Çakılzade Hacı Osman, Dedelekzade Arif (ikinci başkan), Hacı Müezzinzade Hacı Mustafa , Çarlıkzade Osman Bey (İşin); Şirket Müdürü : Siyahzade Halil İbrahim; Muhasebeci : Abdülkadir Ziya Bey.

¹¹¹ Konuyla ilgili ayrıntılı bibliyografya için bkz. Hüseyin Al, " Osmanlı Bankacılığı Üzerine Bir Kaynak Taraması ", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, c.1, S. 1/2003, ss.171-188.

¹¹² Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002, s. 86.

¹¹³ Öztin Akgüç, **Türkiye'de Bankacılık**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1987, s.8.

¹¹⁴ Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, Dergah Yayınları, İstanbul 2003, s.279-280.

tarının artması ve hızla değer yitirmesinin getirdiği sorunlara çözüm üretmek için müşavirlik hizmetlerinden yararlanan iki Galata bankeri J.Ale-on ve Th. Baltazi 1847 senesinde ilk bankayı Banque Constantinople ismi ile kurmuşlardır. Spekülatif işlemlere giren bankanın ömrü iki yıl sürmüştür. Ancak bu başarısız deneme banka kurma faaliyetlerinin hızlanmasını önleyememiştir¹¹⁵. Kırım Savaşı sonrasında 1856-1875 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne borç vermek ve faiz geliri elde etmek amacıyla yabancı sermayeli 11 banka kurulmuştur. Kurulan bu bankalardan günümüzde faaliyetini sürdüren tek banka Bank-ı Osmani-i Şâhâne adıyla kurulan bugünkü Osmanlı Bankası'dır. Bu dönemde temelleri Mithat Paşa tarafından atılan Memleket Sandıkları (1863) ve İstanbul Emniyet Sandığı (1868) dışında millî bir tasarruf kuruluşu söz konusu değildir¹¹⁶.

1875-1922 dönemi bankacılık sektörünü etkileyen iki önemli gelişmeye sahne olmuştur. Bunlardan ilki, Batılı devletlerin Osmanlıdan borçlarını tahsil amacıyla 1882 yılında kurdukları Düyûn-ı Umumiye İdaresi'dir. Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin dış borç ödemelerini düzene koyması Batılı bankaların İmparatorlukta faaliyet gösterme arzularını tekrar arttırmış ve pek çok yabancı banka İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde şube açmıştır. Dönemin sözü edilen ikinci önemli gelişmesi ise, II. Meşrutiyetin ilanı ile, yukarıda özetlenen yabancı bankalar dönemine tepki olarak millî bankacılık hareketinin hızlanmasıdır. Millî yapıdaki kredi kurumlarının yaygınlaştırılması II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki'nin en önemli politikalarından birisi olmuştur. Osmanlı Bankası'nın parasal sorunlarda özellikle Balkan Harbi sırasında büyük güçlükler çıkartması İttihat ve Terakki'yi bankacılık konusunda köklü çözümler arayışına sokmuştur¹¹⁷. Nitekim 1911-1922 döneminde 19 millî banka kurulmuş ve bu bankaların büyük bir bölümünü bölgesel ihtiyaçlara yönelik tek şubeli bankalar olmuştur.

Ülke genelinde bankacılık alanındaki bu yeniden yapılanmalar kısa sürede Eskişehir'de de kendini göstermiş ve burada da şubeler açılmaya başlanmıştır.

Temelleri 1863 te atılan Memleket Sandıkları ile 1883 te kurulan Mena-fi Sandıkları 1888 de birleştirilerek Ziraat Bankası'na dönüştürülmüştür.

¹¹⁵ Haydar Kazgan, "Tefecelikten Bankacılığa, Otoman Bank ve Osmanlı Ricali", **Finans Dünyası**, Şubat 1994, s. 134 – 136.

¹¹⁶ Mubahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı", **Osmanlı Devleti Tarihi**, c. 2, Feza Gazetecilik, İstanbul: 1988, s.561-562; Tabakoğlu, **a.g.e.**, s.279.

¹¹⁷ **Toprak**, 1982, s. 130.

Eskişehir’de bankacılık adına ilk şube 1884 yılında açılmıştır.¹¹⁸ Ziraat Bankası uzun yıllar Tahıl Pazarında, Debbağ Hacı İsmail Efendi’den kiralanan dükkânda hizmet vermiştir. II. Meşrutiyet yıllarında Hükümet Konağı karşısında belediye arsalarından birine banka binası yapılmak istenmişse de savaş yıllarında bir sonuç alınamamıştır¹¹⁹. Ziraat Bankası’nın bugün kullanılan Merkez şube binasının inşaatına 1928 yılında Türk müteahhit ve Bulgar ustalar tarafından başlanmıştır ve daha sonraki yıllarda tamamlanmıştır.

1863’te İngiliz-Fransız ortak grubu tarafından kurulmuş yabancı sermayeli bir banka da Osmanlı Bankası’dır¹²⁰. Demiryolunun yapımı ve Eskişehir’de Cer Atölyesi’nin kuruluşundan sonra Eskişehir’de bir şube açma girişiminde bulunmuş, 1900 tarihinde halen bulunduğu binanın inşaatını başlatmıştır. Banka 13 Haziran 1904’te faaliyete geçmiştir¹²¹. Yabancı sermayeli olan banka Türk vatandaşı olan azınlıkları çalıştırmayı tercih etmiştir¹²².

Adapazarı İslam Ticaret Bankası

1913 yılında komandit şirket olarak kurulan, daha sonra anonim şirkete dönüşmüş ve 1924’te Adapazarı İslam Ticaret Bankası adını alan banka da¹²³ 1927 yılında Eskişehir’de Odunpazarı semtinde bir şube açmıştır. Ancak bu banka kentin ekonomik yaşamında diğer bankalar kadar etkili olmamıştır.

Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası

Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası’da Eskişehir’de bir şube açmıştı. Bu banka 29 Haziran 1927’de İş Bankası ile birleşince Eskişehir’deki şube de İş Bankası adını alarak faaliyetini sürdürmüştür.

¹¹⁸ Salnamelerden edindiğimiz bilgilere göre, 1895’te Hacı Mustafa Bey, 1900’de Lütfullahzade Mehmed Efendi, 1902 – 1906 yılları arasında ise Şemseddin Efendi şube müdürü olarak görev yapmışlardır. Hacı Mustafa Bey’in yardımcıları Hüsmen Necati Efendi ve Mehmed Ağa; Lütfullahzade Mehmed Efendi’nin yardımcıları ise Hacı Mustafa Bey, Karnik efendi ve Sadık Bey zade Mehmed Bey’dir.

Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr, 1301, s.306; **1927 Devlet Salnamesi**, s. 660.

¹¹⁹ **B.O.A. Ticaret ve Ziraat İradeleri Kataloğu**, No 472 / 2649; 4 Zilkade 1324. **Anıt Dosyası**, Eskişehir Müze Müdürlüğü, s. 6.

¹²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Edhem Eldem, **Osmanlı Bankası Tarihi**, Tarih Vakfı, İstanbul, 1999.

¹²¹ Bina, Osmanlı Bankası tarafından taşrada banka şubesi olarak planlanıp yaptırılan ilk binadır. **Osmanlı Bankası Eskişehir Şubesi Fransızca Tutulan Kasa** Defteri, s.1. ; **Anıt Dosyası**, s.7; **Hüdavendigâr Salnamesi**, 1324 / 1908, s. 406.

¹²² Eskişehir Bankası’nın Eskişehir’de hizmete girdiği sırada Osmanlı Bankası müdürü Mösyö Feri idi **Eskişehir’de Sakarya**, 8 Nisan 1928.

¹²³ Daha sonra Türk Ticaret Bankası’na dönüşecek olan bankanın gelişmesi hakkında bkz. Gündüz Ölçün, *age*, s.436; **1927 Devlet Salnamesi**, s.660.

Eskişehir Çiftçi Bankası

31 Aralık 1918’de idare merkezi Eskişehir olmak üzere kurulmuş yerel bir bankadır. Kurucuları Eskişehir Mutasarrıfı Zekai Bey, Dr. Besim Zühtü Bey ve Abdullah Sabri Bey’dir. Mutasarrıf Zekai Bey bağlı olduğu İttihat ve Terakki Fırkası’nın millî ekonomiye öncelik veren politikasını en iyi uygulayan bürokratlardan biri idi. Hatta Eskişehir mutasarrıfı iken 1918’de Kayseri Çiftçi Bankası’nın kuruluşun da önderlik etmiştir¹²⁴. Eskişehir Çiftçi bankası İttihat ve Terakki Fırkası’nın millî ekonomi uygulamasının sonucu olarak kurulmuştur.

Çiftçi Bankası önce köylüye, daha sonra tüccara ve esnafa kredi vermesi amaç edinerek 100.000 Osmanlı lirası sermaye ile kurulmuştur. 1920 yılında sermayesinin 40.114,50 lirası ödenmişti. Millî Mücadele’nin ağır mali koşullarına rağmen 1924’te bankanın ödenmiş sermayesi 93.712 liraya ulaşmıştı. Ancak banka Millî Mücadele yıllarında bilânçolarını daima zararlarla kapatmıştır¹²⁵. Çiftçiye ve ziraat alet satan tüccara verilen kredilerin büyük bir kısmının geri dönmemiş olması da durumu fazlasıyla etkilemiştir. Asıl sorun bundan sonra başlamış; banka yetkilileri kuruluş amacıyla ayrılarak küçük çiftçiye kredi vermek yerine, çıkar sağlayacaklarını düşündükleri kimselere yüklü krediler açmışlar, teminat mektupları vermişlerdir. Bankanın yetkili müdür ve memurları kendi arzu ve kararları ile banka sermayesinin beş katına kadar borç para vermişler, 1926 yılında bu miktarın ancak yarısı geri dönmüştür. Kara Hasanzade Hasan Remiz Bey,

Karapazarlızade Hüseyin Hüsnü Bey ve Aksaraylı Vehbi Bey aldıkları kredi ve teminat mektuplarını zamanında ödeyemeyince banka borçlarının altından kalkınamaz bir hale gelmiştir.¹²⁶ Sonuçta 1926 yılında yapılan genel kurulda yöneticiler aklanmamıştır.

Yapılan kontroller sonucunda banka müdürünün sorumsuz davrandığı, hatta verdiği kredi ve mektuplardan yönetim kurulunun haberi olmadığı

¹²⁴ Eskişehir Çiftçi Bankası hakkında bkz. Gündüz Ökçün, *age*, s. 463. Zafer Toprak, “ Müslüman Müteşebbisler ve Millî Şirketler ”, s.101 ve devamı. İttihat ve Terakki Fırkası hakkında bkz. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasi Partiler, II. Meşrutiyet Dönemi**, İstanbul 1984, s. 19 – 40.

¹²⁵ 1921 yılında banka idare meclisi başkanı ve üyeleri şöyle sıralanmıştı: Reis-i evvel: Alat-ı ziraiye taciri Şahabeddin Efendi, Reis vekili ve umum müdür: Tüccardan şekerçi Mehmed Kamil Efendi; azalar. Alet-i ziraiye taciri Hacı Veliyullah Efendi, tüccardan hacı Abdülkerim Efendi, alat-ı ziraiye taciri Hacı Derviş Mehmed Efendi, Yaverviran karyesi zürrainden Ömer Lütfi Efendi, Şerefiye karyesi zürrainden Çakır Hasan Efendi, Mahmudiye karyesi zürrainden Hacı Nuri Mehmed Efendi. Çiftçi Bankası hakkında daha geniş bilgi için bkz. Halime Doğru, “Eskişehir Çiftçi Bankası (1918-1930)” , **Eskişehir Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari İlimler Fakültesi Dergisi**, c. VIII, s. 1-2, Eskişehir 1990, s. 267-282.

¹²⁶ Halime Doğru, **a.g.m.**, s. 274.

anlaşılmasıdır. Yeni yönetim bankayı bir süre daha ayakta tutmaya çalışmışsa da başarı elde edilememiştir. Yolsuzluğu tespit edilen müdür Kazım Bey'in görevden alınıp cezalandırılması da çözüm getirmemiştir. Bu sırada Eskişehir'de ikinci bir yerel banka olan Eskişehir Bankası faaliyete geçmiş, Çiftçi Bankası'nın durumu daha da onarılamaz bir duruma gelmiştir.

15 Aralık 1929'da yapılan olağanüstü genel kuruldan sonra bankanın tasfiyesine karar verilmiştir. Eskişehir Çiftçi Bankası, tasfiye sürecinden sonra Eskişehir'in ekonomik hayatında çekilmiş ve tamamen unutulmuştur¹²⁷.

SONUÇ

19.yüzyılda bakımsız bir Osmanlı kasabası olan Eskişehir, Mütareke ve Millî Mücadele sürecinde Millî Mücadele'den yana tavrıyla dikkat çekmiştir. Bu süreçte Sivas Kongresi'ne delege gönderilmiş, işbirlikçi bir takım yöneticiler de bertaraf edilmiş ve kentte Kuvâ-yı Milliye örgütlenmesi gerçekleştirilmiştir. Özellikle Yunan işgali ile büyük yıkım yaşayan, eziyet gören kent halkı, TBMM'nin ve Cumhuriyet Hükümetlerinin aldığı önlemlerle bu yıkıntılardan çabucak sıyrılabilmıştır. Bizzat Mustafa Kemal Atatürk'ün yerinde teşhis ve tedbirleriyle (-ki Atatürk kente değişik tarihlerde 22 kez gelmiştir.) Eğitim-Kültür, Tarım-Hayvancılık, Ticaret-Sanayi, Basın, Bankacılık, Madencilik vs. alanlarda önemli sayılabilecek gelişmeleri gerçekleştirmiştir.

Bu gün Eskişehir, iki devlet üniversitesiyle; lokomotif, helikopter, uçak yapım-onarımı gibi ulusal savunma sanayine katkısıyla; tekstil, gıda, otomotiv sektörlerindeki gelişmeleriyle; Eğitim ve kültürel alanda yapılan yatırımlarıyla; sanata ve sanatçıya değer veren, Atatürk Devrim ve İlkelerine gönülden bağlı insanıyla, Ulu Önder'in belirlediği çağdaş uygarlık seviyesine koşar adımlarla ilerleyen bir Cumhuriyet kenti niteliği kazanmıştır.

KAYNAKÇA

Belgesel Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A.) İrade – i Hususiye, Genel No. 247, Hususi No: 93, 26 Zilkade 1312.

B.O.A., İrade – i Dahiliye No 5007, 1031, s. 27, 25.

¹²⁷ Kanuni işlemler tamamlandıktan sonra tasfiye işine Ziraat Bankası görevlendirilmiştir. Eskişehir Bankası bu konuda görev yapmamıştır. (Halime Doğru, a.g.m., s.279).

- B.O.A., İrade – i Hususiye** No 230, s. 2
- B.O.A., İrade – i Hususiye**, Genel No 111, Özel No. 10, Şevval 1311/ 1895
- B.O.A., Sıhhiye İradeleri** No 1484, s.2. **B. O. A., İrade – i Hususiye**, No 1078, s. 74.
- B.O.A. İrade – i Hususiye** No 1122 s. 144
- B.O.A., Mühime Defteri, No.73, s. 125, 174, 420 ve 586**
- B.O.A., İrade-i Dahiliye, 19 Cemaziyelevvel 1330**
- B.O.A. Dahiliye Nezareti, İdare Kalemi**, No 2472, 112 – 1,3.
- B.O.A, Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayet Müdüriyeti Kalemi**, 1675, 11 / 27 2
- B.O.A. Dâhiliye Nezareti Umum-ı Mahalliye ve Vilayet Müdüriyeti Kalemi**, 853, 9 / 2, 1334.
- B.O.A. Dâhiliye Nezareti Umum-ı Mahalliye ve Vilayet Müdüriyeti Kalemi**, 1676, 11 / 27, 1334
- B.O.A. Dâhiliye Nezareti Umum-ı Mahalliye ve Vilayet Müdüriyeti Kalemi**, 1687, 11 / 27 1336
- B.O.A. Ticaret ve Ziraat İradeleri Kataloğu**. No 472 / 2649; 4 Zilkade 1324
- Genkur. ATASE. Arşivi**, No: 7668, Klasör: 692, Gömlek: 145, Belge: 5
- Genkur. ATASE. Arşivi**, Dosya No.395, Klasör No: 672, Gömlek No: 21.2
- Genkur. ATASE. Arşivi**, Dosya No.88, Klasör No: 1390, Gömlek No: 46.6
- Genkur. ATASE. Arşivi**, Dosya No.7901, Klasör No: 694, Gömlek No: 75.8
- Genkur. ATASE. Arşivi**, Dosya No.859, Klasör No: 672, Gömlek No: 106.1
- Genkur. ATASE. Arşivi**, Sıra No.8864, Kutu No: 1784, Gömlek No: 118.
- Genkur. ATASE. Arşivi**, Dosya No.7632, Klasör No: 696, Gömlek No: 123.3,
- Salname-i Vilayet-i Hüdavendigar** 1287
- Salname-i Vilayet-i Hüdavendigar**, 1290
- Salname-i Vilayet-i Hüdavendigar**, 1295
- Salname-i Vilayet-i Hüdavendigar**, 1296
- Salname-i Vilayet-i Hüdavendigar**, 1311
- Salname-i Vilayet-i Hüdavendigar**, 1313
- Salname-i Vilayet-i Hüdavendigar**, 1315
- Salname-i Vilayet-i Hüdavendigar**, 1316
- Salname-i Vilayet-i Hüdavendigar** 1316
- Salname-i Vilayet-i Hüdavendigar** 1324
- TC Devlet Salnamesi 1926 – 1927**
- Orta Mahalle ve Paşa Mahallesi Temettuat Defterleri, TMT,7840 ; TMT, 7838**

Osmanlı Bankası Eskişehir Şubesi Fransızca tutulan Kasa Defteri

Eskişehir Meclis-i Umumiye-i Liva, Eskişehir 1332.

Eskişehir Sancağı Üçüncü Devr – i İçtimaiye Meclis – i Umumi Mukare-ratı, 1333 Adi ve Fevkalade Bütçesi, Eskişehir Liva Matbaası 1332

TBMM Zabıt Ceridesi., Devre. 1, İçtima senesi: 2, c. 7., TBMM Basımevi, Ankara: 1954

Eskişehir Lületaş Madeni Anonim Şirketi, Yevmiye Defteri, 22 Kanun ev-vel 1340 / 1924

Gazeteler

Anadolu'da Yenigün, 31Ağustos, 3 Eylül, 7 Eylül, 8 Eylül 1922

Eskişehir'de Sakarya, 6 Şubat 1927

Sabah, 15 Haziran 1308 / 1892.

Anılar

Adivar, Halide Edip **Türk'ün Ateşle İmtihanı**, İstanbul 1962.

Atatürk, Gazi Mustafa Kemal; **Nutuk-Söylev**, c.2, TTK, Ankara 1987

Aykut, Fahri (E) Tümgeneral; **İstiklal Savaşı'nda Kütahya ve Eskişehir Mu-harebeleri**, (Yay. Haz. Dr. Öğ. Alb. Ahmet Tetik, Arş. Uzm. Melike Ceyhan), Genkur. ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006.

Evliya Çelebi; **Seyahatname**, İstanbul 1314.

İnönü, İsmet; **Hatıralar**, 1. Kitap, (Haz: Selahattin Tansel), Bilgi Yayınevi, Ankara 1985

Nasuhü's Silahi (Matrakçı); **Beyam-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn**, Ankara 1976, 109 B.

Sami, Yuda; **Eskişehir Livasının 1331 ve 1332 senesi Tecrübe tarlasının Kimyevi Gübre Netayicini Mübeyyin Rapordur**, İstanbul 1332

Türk geldi, Ali Fuad; **Görüp İştiklerim**, TTK, Ankara 1987

Ziya, Mehmet; **Bursa'dan Konya'ya Seyahat**, İstanbul 1912.

Araştırmalar

Al, Hüseyin; “Osmanlı Bankacılığı Üzerine Bir Kaynak Taraması”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, c.1, S. 1/2003, ss.171-188

Askeri Tarih Belgeler Dergisi, Yıl: 52, Sayı: 116, Haziran 2003, s. 6-7, Bel-ge no: 4279.

Akgüç, Öztin **Türkiye'de Bankacılık**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1987

Anıt Dosyası, Eskişehir Müze Müdürlüğü

Atatürk'ün Bütün Eserleri, c.14, (1922-1923), Kaynak Yayınları, İstanbul 2004

Belen, Fahri; **Türk Millî Mücadele**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları : 542, Atatürk Dizisi :18, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983.

Baraz, Turhan; **Başlangıçtan Günümüze Eskişehir Basımı (1908-1986)**, Eskişehir 1988

Barkan, Ömer Lütfi; “ Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi ”, **Türkiyat Mecmuası**, c.X, İstanbul 1953.

Birinci , Ali; **Hürriyet ve İtilaf Fırkası**, Dergah Yayınları, İstanbul 1990.

Cadırcı, Musa; “Tanzimatın İlanı Sırasında Türkiye’de Yönetim (1826-1839)” **Bellekten**, Ankara 1988, ss. 1115-1240,

— — — — —; “Türkiye’de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme”, **Bellekten**, c. XXXIV (1970), ss. 409-420

Darkot, Besim; “ Eskişehir ”, **İslam Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1964.

Doğru, Halime; “XX. Yüzyıla Girerken Eskişehir’de Kaza ve Belediye Yönetimi ile Nüfus Hareketi” **Anadolu Üniversitesi Fen – Edebiyat Fakültesi Dergisi**, c. 2, s. 1, Eskişehir 1989, ss. 183-223

Doğru, Halime; **XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı**, İstanbul 1992

Doğru, Halime; “Eskişehir Çiftçi Bankası (1918-1930)” , **Eskişehir Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari İlimler Fakültesi Dergisi**, c. VIII, s. 1 – 2, Eskişehir 1990, ss.267-282.

Doğru, Halime; **Eskişehir’den Dünyaya 70.Yılında Esbank**, (Türkiye Ekonomik ve (Proje Editörü)Toplumsal Tarih Vakfı Kurum Tarihi Çerçevesinde 1998 yılında hazırlanmış olup yayınlanmamıştır.

Earle, Edward Mead; **Bağdat Demiryolu Savaşı**, (Çev: Kasım Yargıcı), Milliyet Yayınları, İstanbul 1972

Efe, Ayla; **Eskişehir Demiryolu**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 1998

Eldem, Edhem; **Osmanlı Bankası Tarihi**, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999

Engin, Vahdettin; **Rumeli Demiryolları**, Eren Yayınları, İstanbul 1993

Ertin, Gaye; **Eskişehir Kentinde Yerleşmenin Evrimi**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1994.

“ Eskişehir”, **Yurt Ansiklopedisi**, c.4, Anakra 1968.

Gawriel, Arhengelos; **Anadolu-Osmanlı Demiryolu ve Şirketi Osmaninin İçyüzü**, İstanbul 1327.

Göyünç, Nejat; “Hane Deyimi Hakkında”, **İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi**, S.32, İstanbul 1979, s.331-348.

Güneş, İhsan; “1912 Seçimi ve Eskişehir’de Meydana Gelen Olaylar”, **Bellekten**, c. LVI, Ağustos 1992 .

İğdemir, Uluğ; **Sivas Kongresi Tutanakları**, Türk Tarih Kurumu, Ankara:1986.

Jaeschke, Gothard; **Türk Millî Mücadele Kronolojisi**, Ankara 1970

Karal, Enver Ziya; **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı**, Ankara 1943.

Kazgan, Haydar; “Tefecelikten Bankacılığa, Ottoman Bank ve Osmanlı Ricallisi”, **Finans Dünyası**, Şubat 1994, s. 134-136.

Kili, Suna; **Türk Devrim Tarihi**, İstanbul 1962

Kurmuş, Orhan; **Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi**, (3. Baskı), Savaş Yayınları, Ankara:1982.

Kütükoğlu, Mubahat S.; “Osmanlı İktisadi Yapısı“, **Osmanlı Devleti Tarihi**, c. 2, Feza Gazetecilik, İstanbul 1988

Oğuzoğlu, Yusuf – Feridun Emecan; “Eskişehir”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Araştırmaları Merkezi, İstanbul: 1995.

Osmalı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950, (Derleyenler: D. Quataert-E.J. Zürcher), (Çev. Cahide Ekiz), İletişim Yayınları, İstanbul 1988 .

Önder, Mehmet; **Atatürk Eskişehir’de** (tarihsiz)

Ökçün, Gündüz; “1909 – 1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar”, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler / Tartışmalar**, 8-10 Haziran 1973, Ankara 1975

Özyüksel, Murat; **Anadolu ve Bağdat Demiryolları**, Arba Yayınları, İstanbul 1988

Quataert, Donald; **Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)**, (Çev. Sabri Tekay), Yurt Yayınları, Ankara 1987.

Quataert, Donald; “ 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Demiryolları ” **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. 6, İletişim Yayınları, İstanbul:1985.

Rothaman, Lothar; **Berlin-Bağdat, Alman Emperyalizminin Türkiye’ye Girişi**, (Haz: Ragıp Zarakolu), Belge Yayınları, İstanbul 1982

Sarıkoymuncu, Ali- Selahattin Önder-Mesut Erşan; **Millî Mücadelede Eskişehir**, Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2002.

Şenol, Süreyya Baki; **Türkiye Demiryollarında 100 yıl**, Eskişehir 1994.

Shaw , Stanford J. – Ezel Kural Shaw; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, İstanbul 1983

- Tabakoğlu, Ahmet; **Türk İktisat Tarihi**, Dergah Yayınları, İstanbul 2003
- Tayyib Gölbilgin; **Millî Mücadele Başlarken**, c. I, Ankara 1985
- Temir, Ahmet; **Kırşehir Emiri Cacaoglu Nureddin'in 1272 tarihli Arapça Moğolca Vakfiyesi**, Ankara 1989
- Tezel, Yahya S.; **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2002
- Togan, Zeki Velidi; **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1946.
- Toprak, Zafer; **Milli İktisat-Milli Burjuvazi (1908-1950)**, İstanbul 1995.
- Tunaya, Tarık Zafer; **Türkiye'de Siyasi Partiler**, c. I, İstanbul 1988.
- Tunaya, Tarık Zafer; **Türkiye'de Siyasi Partiler, II. Meşrutiyet Dönemi**, İstanbul 1984
- Türk İstiklal Harbi II. Cilt, Batı Cephesi 2nci Kısım**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara Genelkurmay Basım evi 1999.
- Yalazan, Talat Em. Kur. Alb; **Türkiye'de Yunan Vahşet ve Soy Kırımı Girişimi (15 Mayıs 1919-9 Eylül 1922)**, c.2, Genkur. ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1994.
- Yazıcı, Atilla; **XIX. Yüzyılda Eskişehir'in Ekonomik Durumu**, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 1997
- Yıldırım, İsmail; **Millî Mücadelenin Başlangıcında Eskişehir (22 Ocak 1919 - 20 Mart 1920)**, Eskişehir Büyükşehir Belediyesi Yayını, Eskişehir 1998.

